

Анатолій Шпиталь

ТВОРЕННЯ МІФУ ПЕРЕЯСЛАВСЬКОЇ РАДИ 1654 р. В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ ХХ СТ.

У січні 2004 року за Указом Президента Л.Кучми Україна відзначала 350-ліття Переяславської ради. Не заглиблюючись у правомірність рішення гаранта нашої незалежності, зауважимо, що день колонізації Індії Британською імперією там не відзначають. Нам головне простежити, як протягом десятиліть саме художня література радянського часу зробила свій внесок у творення міфу цієї, здавалося б, ординарної події в історії, яка була поставлена на рівень доленосних, як, наприклад, хрещення Русі.

У перші роки становлення української радянської літератури інтерес до історичної тематики, особливо ж часів козаччини, не був особливо вираженим. Лише 1931 року вийшли твори, котрі засвідчили, що наші автори здатні створити повісті і романи, які можуть відбити не лише історичні реалії, а й дух того часу, пристрасті героїв минулого. Назвемо повість В.Талія “Надзвичайні пригоди бурсаків” (1929) – твір про дивовижні пригоди і мандри бурсаків Києво-Печерської братської школи по Україні в час знищення царськими військами Січі (1775 р.), а також повість “Козак і воєвода” М.Горбаня (1929), де зображена Україна часів гетьмана Брюховецького, чітко показано процес блокування української старшини з царатом, ненависть простого народу до московських воєвод, безправне життя нижчих верств суспільства як України, так і Росії. Визначним явищем, де вже осмислювались події Визвольної війни 1648–54 рр., став роман О.Соколовського “Богун” (1931). Звичайно ж, твір викликав вульгарну критику, одна з рецензій називалась “Контрреволюційна кашценківщина”. І це за те, що автор зобразив героїзм і відвагу повсталого народу. Особливо ж рецензентам не подобалось зображення козацтва: вони вбачали тут фетишизацію війни і прославлення “хоробрих лицарів-козаків”. Також відзначалося те, що у творі не показана “контрреволюційна роль старшини і Хмельницького” в Берестецькій битві; але головним звинуваченням було те, що гетьман “скупчує в собі “українську державу”, та й не визвольна війна то була, а селянська революція. Дійсно, всі твори тоді прочитувались з позицій найнижчих шарів суспільства – класовий підхід був головним. Вже пізніше вийшла “Большая Советская Энциклопедия”, яка підсумувала ідеологічний погляд того часу на добу Хмельниччини. “Богдан Хмельницький – предатель и ярый враг восставшего украинского крестьянства”, він був представником “верхушки украинской феодально-казацкой старшины, стремившейся уравниваться в правах с феодалами Польши”, а в ході самої війни були “многочисленные попытки Хмельницкого сговориться с польскими феодалами”. І звичайно ж, для нас цікаве визначення Переяславської ради, коли Хмельницький, “предатель восставших казацко-селянских масс”, сприяв “закрепленню колониального владьчества России над Украиной и крепостного

гнета”¹. Ці твердження варто запам’ятати і при аналізі подальших творів. А от щодо українсько-російського єднання — основної теми творів нашої проблематики, то О.Соколовський майже зовсім обійшов її. Згадується злий північно-східний вітер “москаль”, страх серед козацтва, щоб не вдарив у спину цар московський або гетьман литовський і чутки про те, що цар московський “начебто вирушив на поляків”². А от щодо мети повстання, то тут автор виходив з політики гетьмана: “підписати з королем трактат і запровадити по всій Україні козацький лад — без хлопа і без пана” (Соколовський О., с.202). Про поміч у цій війні “тепер уже всі напишуть, що не на орду татарську, не на Ракоція й не на старшину треба звірятись, а тільки на свої власні сили” (Соколовський О., с.351). Про Московське царство навіть і не згадується.

Наприкінці 30-х років ідеологічна ситуація змінюється. Союз з Московським царством історики починають трактувати як “менше зло”, на противагу поглинанню панською Річчю Посполитою чи султанською Портою. Зміна історичного погляду відбулася під впливом численних ідеологічних нарад і дискусій, постанови “Про викладання історії СРСР”. Науково це було закріплено в статтях і книгах історика Н.Петровського (1939—40 рр.) та “Історії України” (1940). Обсяг статті не дозволяє глибоко дослідити роман З.Тулуб “Людолови” (т.1 —1934, т. 2. — 1936), який був зустрінутий рецензією зі словами: “Це чи не перший у нас культурний історичний роман і без халтури”, а згодом і засуджений рецензією “Шкідницький роман”, що було найстрашнішим звинуваченням. Про долю автора “Людоловів” ми всі знаємо.

Звичайно ж, першим відгукнувся на нове трактування образу Б.Хмельницького, Визвольної війни і Переяславської ради О.Корнійчук драмою “Богдан Хмельницький” (1937). Він навіть продовжив життя М.Кривоноса: у п’єсі полковник 1651 року підштовхує гетьмана до союзу з Москвою, хоч Богдан і сам туди тягнувся (за твором — ще начебто з дитинства). Повесть Я.Качури “Іван Богун” (1940) — ніби полемізує з романом О.Соколовського “Богун” (1931). Іван Богун виведений на перший план не як полковник Хмеля, а як державний діяч, що стоїть вище самого гетьмана. Він завжди радить Богдану, заперечує і, що було не властиве характеру Хмельницького, переконує його в доцільності багатьох рішень. Щодо українсько-російських стосунків — то вони зображені “бездоганно”: у війську Богдана Хмельницького воює... Степан Разя — у майбутньому Степан Разін, вождь антицарського повстання. І звичайно ж, зовсім по-інтернаціоналістськи звучали заклики “отважного Рази”:

— Гей, орлы донские, чуйте! Постоим за братьев наших одной крови, одной веры православной! За волю вольную казацкую!

— Да здравствует батько наш Хмельницкий!”³.

Цікаво, що на Переяславську раду Я.Качура “приводить” і полковника І.Богуна, що “стояв з гордо піднятою головою, немов утілена в граніт перемога.” (Качура Я., с.123). Автор доречно зауважив, що на самій раді московського посольства не було: “Нехай народ сам вирішить свою долю” (Качура Я., с.122). А під час ради: чоловік божий, старий козак Оникій закричав дітям, які дразнили його:

— Буде вам гопки, сучі діти, — відпльовувався дід. — Нехай ось вийде з церкви отой борода, московський боярин. Він вам покаже... Канчуками, канчуками!” (Качура Я., с.122).

¹ *Большая Советская Энциклопедия*. — М., 1935. — Т. 59. — Стлб. 816—819.

² *Соколовський О.* Богун // *Твори* в 2 т. — К., 1971. — Т.2. — С. 357. Надалі автора і сторінки зазначаємо в тексті.

³ *Качура Я.* Іван Богун. — К., 1954. — С.41. Надалі автора і сторінки зазначаємо в тексті.

Здійснилося дідове пророцтво. Надалі в історичних художніх творах таких епізодів просто не могло бути.

І.Ле, націлившись на багатотомну епопею з історії України, в 1940 році почав з роману “Наливайко”. 1591 – 1596 рр. – час наступу на Україну польської шляхти, колонізація й окатоличення, пропаганда і здійснення Брестської унії. Поза тематичним проривом у ту добу, який годі заперечити, зустрічаємо, хоч і не так нав’язливо, як у пізніших творах, фрази на кшталт: “Не сьогодні, так завтра лучитися нам з цим народом братнім неминуче треба”. Цікаво, що, як у творі Я.Качури Степан Разя, так у “Наливайку” І.Ле проходить “військове стажування” Іван Болотников, так само керівник селянського повстання проти боярського царя Василя Шуйського (1606–1607).

В часи Великої Вітчизняної війни вийшов роман П.Панча “Запорожці” (1944). Пізніше, перероблений, він став першою частиною роману “Гомоніла Україна”. А по війні злива партійних постанов, нових історій – як Української РСР, так і її літератури – “відкрила нові шляхи для розвитку української історичної прози”, як писали всі тодішні критики.

Роман П.Панча “Гомоніла Україна” (1954) починається з картини “ординації” 1638 року і закінчується сценою, коли до Чигирини їде велика довга валка возів з “пушечним припасом” для гетьмана (десь 1651 рік). Досить глибоко розкривши “справжній зміст цього дуже цікавого десятиліття, його провідні тенденції, його основні суспільні конфлікти, яскраво показавши життя народних мас, їх роль у визвольній боротьбі”⁴, як писав М.Сиротюк, П.Панч ніби включився у змагання авторів, які один поперед одного намагалися показати, коли ж у Хмельницького з’явилось уперше прагнення йти під Москву. П.Панч має про це свою думку: “Хмельницький – потаємний і хитрий дипломат, – говорить Чаплінський. – Я тільки ото щойно довідався, що він ще в минулому році, після Кумейок (16 грудня 1637 р. – *А.Ш.*) домагався, щоб йому бути під рукою царя московського...”⁵. І тут звернімо увагу на швидше ідеологічний, ніж художній прийом П.Панча, який буде просто гіпертрофованим у “Переяславській раді” Н.Рибак. Десь через 10–12 сторінок автор вводить маленький епізод або фразу на зразок: “Ех, якби ходили під Москвою, тоді не страшно було б ні ляха, ні татарина” (Панч П., с.39), або “Пропаде народ український ні за понюшку табаки, коли не буде сили великоруської за нами” (Панч П., с.61). В романі чітко визначена мета війни 1648–54 рр.:

“Україну з-під пана ляха звільнити, а не тікати.

– А це правда, що тоді Україна й до Московщини могла б приєднатися?” (Панч П., с.40).

Попередня сцена занадто вже прямолінійно відтворювала одну з “Тез про 300-ліття...”, що вся шестилітня війна мала на меті возз’єднання з братнім народом. Врешті, і Богдан сам готується до війни. “Його укріпляло в думці, що в народі буде мати успіх тільки боротьба, підкорена ідеї об’єднатися з Московським царством, що тільки тоді скінчиться трагедія дніпровських берегів” (Панч П., с.107). Перед своїми соратниками, що потім стануть полковниками, такими, як Кривоніс, він прямо ставить завдання: “Вигнати панів ляхів з України і об’єднатися з Москвою!” (Панч П., с. 106). Зауважимо, що сказано це в час “золотого спокою”, десь у 1642–1644 роках... А персонажі демонструють просто унікальне знання історії, як-от столітній дід: “Хто це вигадав – ваші, наші... Жили ж, кажуть,

⁴ Сиротюк М. Українська історична проза за 40 років. – К., 1958. – С. 259.

⁵ Панч П. Гомоніла Україна. – К. – С. 79. Надалі сторінки в тексті.

купно раніше” (Панч П., с.112). Роман сягає до подій 1651 року, і кількість таких вкраплень наростає. Але ще далі пішов Н.Рибак у романі-дилогії “Переяславська рада” (т. 1 – 1948, т. 2. – 1953).

Звичайно ж, ці два томи (1260 стор.) до “хрущовської відлиги” не одержали жодної критичної фрази, адже була не лише Сталінська премія, але і слова академіка М.Шамоти, що пролунали з Москви: “Кажуть, що ніщо не може вважатись розв’язане остаточно, поки воно не розв’язане справедливо. Акт возз’єднання України з Росією є остаточно розв’язанням питання”⁶.

Дилогія Н.Рибак охоплює історичний час від тріумфального в’їзду Б.Хмельницького до Києва (27 грудня 1648 р.) до останніх днів гетьмана (липень 1657 р.). Вся установка твору – зображення як зовнішньополітичної, так і суто внутрішньої державної діяльності гетьмана, що показані під кутом українсько-російської дружби, споконвічного тяжіння українського народу до дружнього російського. На відміну від інших авторів, його не цікавлять батальні сцени, головне – це зображення політичних розкладів, таємна дипломатія. Як зазначали дослідники вже в наш час, роман цей – суцільна шпигуноманія. Але коли читаєш сучасні дослідження про розвідку і контррозвідку гетьмана (М.Кучернюк, В.Сергійчук, В.Степанков та інші), то просто дивуєшся. Знав Хмельницький, що діється в Бахчисараї і Стамбулі, що в Москві і Відні, а у Варшаві мав свого “Штірліца” Верещаку, який передавав інформацію не лише про засідання сейму, а й про хід таємних королівських нарад. До безумовної заслуги Н.Рибак варто віднести зображення ним стану “виписчиків” – тих воїнів Хмельницького, хто не потрапив у реєстр. Треба ж було повертатися додому і працювати на своїх панів, які часто були не кращі, ніж ляхи. І, звичайно ж, заслугою було зображення всеєвропейського розголосу цієї війни, а після Переяслава, після створення осі Москва–Чигирин взагалі відбулося перекроювання політичної карти Європи.

Але, як і в романі П.Панча, тут І.Виговський показаний як майбутній зрадник українського народу, навіть засуджуються його намагання настовхнути гетьмана на побудову власної держави. Це вже ніби переддень зради. А от Силуян Мужилівський у Москві, аж стелячись перед дяками, у 1649 році, після кількох перемог (! – *А.Ш.*) клянеться, що “народ увесь тільки на царя московського уповає, одна надія на вас – прийдете на поміч, тоді врятує край наш”⁷. Цар, звичайно, не проти: “Втішно, звичайно, землі царства свого умножити” (Рибак Н., с.76). Але тримає Москву Полянський договір, вона б і раніше поглинула Україну. А на самій землі Війська Запорозького Хмельницький запевняє московських послів: “Я одне умислив – всім народом під високу цареву руку податись, в цьому наш єдиний порятунок і життя наше, а інакше ми приречені на загибель і не бути ніколи українській землі вільній, поки не об’єднаємось ми з народом руським” (Рибак Н., с. 99). На різний лад, у найрізноманітніших ситуаціях серед усіх станів українського суспільства звучить одне: “Під Москву!” – від гетьманового: “Цар московський нам одна надія” (Рибак Н., с.189) до слів безіменного коваля: “Волі ждати нам з Московської землі. Буде з нами брат наш руський – буде воля наша вічна” (Рибак Н., с.305). Всі застілля гетьмана починаються єдиним тостом: “Вип’ємо, товариство, за народ руський, за братів наших, за царя московського” (Рибак Н., с.385). Звичайно, випити – важлива причина, але ж “народом руським” тоді звали українців, а росіян нинішніх – московитами і ніяк інакше. Але то деталі. Навіть у ліжку з дружиною, коли “серце у Хмельницького тремтіло від радості, від любові до

⁶ Шамота М. З покоління оптимістів // Про Натана Рибак. – К., 1983. – С. 287.

⁷ Рибак Н. Переяславська рада // Збір. творів: У 5 т. – К., 1981. – Т.1. – С. 71. Надалі сторінки зазначаємо в тексті.

Ганни”, він шепоче їй: “Ми мусимо покласти добрий початок... Єдиний шлях бачу до того — в єдиній державі Руській повинні ми бути, того прагну і того здобуду” (Рибак Н., с.449). І здається, що над Н.Рибакіом тяжіло завдання показати, що українці не спроможні самі створити державу, бо зневірилися у перемозі над поляками й масово тікають на московські землі. “Шляхта сараною суне на Україну, час гаяти — смертельна небезпека, поки не пізно — нам треба в Руську землю податись” (Рибак Н., с.467). Сила посполитих пішла на північ. Тяглись валки, наче повінь ріки, “наче знялись з місць хати по всій Україні і пустились у мандри” (Рибак Н., с.467). М.Сиротюк, аналізуючи цей “ісход” в уже згадуваній монографії, зауважує, що тікають і козаки, бойова сила народу, вони байдужі до долі своєї землі, вони ніби пишються своїм учинком. Н. Рибак якось аж надто смакує такі сцени, показує людей, що втратили патріотичні почуття, громадянське сумління. “Підемо всі до одного, все тут спалимо, попелом вкриємо землю”, — і це говорить Мартин Терновий, улюбленець автора, мужній козак, переможець на Жовтих Водах, Корсуні, Пилявцях! Звичайно, треба брати до уваги час, коли писався роман, адже там “начальник особистої таємної канцелярії гетьмана” полковник Капушта — ніби Берія того часу, та й сам образ гетьмана має культивські риси... А щодо схиляння Н.Рибакіа перед Москвою — тут варто відзначити, яким мудрим і далекоглядним постає 17-літній Олексій Михайлович, як він не тільки зобов’язаний, а й любить ходити до Таємного приказу. Варта уваги також сцена першого в історії прийому царського посла в Парижі, коли той примусив встати короля при переліку царських титулів...

У змалюванні Переяславської ради Н.Рибак іде в руслі “Статейного списку” В.Бутурліна. Немає тут ні слова про таємну раду і про конфлікт щодо присяги. Натомість усі цілуються, бояри і послы тиснуть руку посполитому Терновому (тому, що втікати в Московію хотів), замість ділових розмов — чаші й чарки, а взагалі ці сторінки нагадують бразильський карнавал, особливо — коли переяславці розводять стрільців по своїх домівках, щоб напоїти та нагодувати.

Роман П.Кочури “Світлий ранок” (1954) також про часи Хмельницького, в ньому зображені локальні події на Сумщині, лише потім загін одного з ватажків вливається в армію гетьмана під Білою Церквою. Але, видається, роман написаний лише для того, щоб показати, як селяни села Василівки, розправившись зі своїми панами, окупантами і “рідними”, тікають до Московської держави. Ми знаємо про багато таких випадків, але П.Кочура показав це так урочисто, що стає якось незручно... за автора. Покинувши рідний край, василівчани “підкоряючись велінню серця, стали навколішки і поцілували землю. Радість сяjala на закурених, прибитих дорожнім порохом, обличчях людей”⁸. Можливо, новоприбульці не знали, що на Московщині у 1649 році введено кріпацтво, всіх підлеглих записували до книг. Тому ми й бачимо щасливе обличчя воєводи, який зустрів переселенців — прибула робоча сила, яка вже навіки його. А от втеча з Московії на Україну каралась, втікачів мали повертати назад.

Ми залишили поза розглядом історичну трилогію І.Ле “Хмельницький”, тому що вона має мало дотичних точок з історією. Що цікаво — і домисли, і вимисли автора на диво точно збігаються з “Тезами до 300-річчя возз’єднання...”, а що І.Виговському та П.Тетері, як на той час “потенційним зрадникам”, дісталось — зайве говорити. Хоч у трьох томах можна знайти й цікаві знахідки, як Наливайківський дух у молодому Богдані, що І.Ле хоче зв’язати і хронологічно: “Того дня умер Наливайко, а ти народився, мій хлопчику, — сказала мати”.

---

⁸ Кочура П. Світлий ранок. — К., 1954. — С.261.

Набагато складніше з романом П.Загребельного “Я, Богдан” (1982). Тут варто згадати про страшні погроми літератури, а надто — історичної прози, що відбулися на межі 60—70-х років. Назвемо лише “Мальви” Р.Іваничука, “Меч Арея” І.Білика, “Неопалиму купину” С.Плачинди та А.Колісниченка. Було десятки партійних і спілчанських постанов, всілякі наради істориків, “література була взята на Скабу” (Л.Костенко). Дві історичні події: 1500 років Києва і 1000-ліття хрещення Русі були своєрідним поштовхом для історичної прози. Але роман П.Загребельного не був приурочений до чергової дати — він став самодостатнім твором, котрий талановито інтерпретував офіційну доктрину Переяславської ради. І справді, автор високохудожньо довів, що українці самі не можуть створити держави — це слово Богдана в Переяславі: “Шість років живемо ми в нашій землі без господаря”. П.Загребельний також відсунув убік об’єднавчу ініціативу гетьмана й намагався образно втілити думку, що це сам народ штовхав його до зближення з Москвою. Одночасно автор називає Переяславську угоду найвищим ділом життя Хмельницького. Отже, шестилітня війна — це вивід України з-під влади Речі Посполитої й переведення її під владу Московського царства. Оповідь від імені Хмельницького дозволяє “розправитись” з усіма, хто лишень сумнівається у правильності шестилітнього шляху до Переяслава, хто після його смерті намагався розірвати фатальну угоду. Гетьмана поставлено над самою історією, його вердикти — це остаточний вирок, який, як не дивно, теж збігається з відомими “Тезами...”.

В 60-ті роки літературознавець А.Беленков сказав про дилогію Н.Рибак, що цей роман дуже переконливо і місцями пародійно передає історію зради цілого народу. Якщо П.Панч і Н.Рибак творили міф Переяславської ради в літературі, то П.Загребельний своїм талантом канонізував його. А на початку 1990-х рр. у романі “Тисячолітній Миколай” буде сказано: “Так затягнувся зашморг, який ми своєю волею накинули собі на шию...”

Лише згадаємо трагедію Гната Хоткевича “Богдан Хмельницький”⁹, бо вона потребує детальної розмови. Там у ніч перед Радою в Переяславі І.Богун та посланець від митрополита С.Косова переконують Хмельницького не присягати, рада ж сама показана як така, що відбувається під силовим тиском з боку гетьмана і козаків; на запит гетьмана лише один голос відповідає: “Волимо!”. Унікальна заключна сцена, коли зраділий В.Бутурлін б’є по плечу гетьмана і радісно повідомляє: “Ну, теперіча ти, Богдашка, і царській холоп”. Хмельницький ридає, заховавши обличчя в долоні. 1938 року автор трагедії одержав кулю в підвалі тюрми НКВС у Харкові...

Боротьба з міфами, розвінчування їх — невдячна і непроста справа, але вона необхідна.

---

⁹ Хоткевич Г. Богдан Хмельницький // Зібр. творів: У 6 т. — Т.6. — Харків, 1929.